

Meditáció egy szociológiai gondolatmenet változásáról

(Néhány személyes adalék egy kutatás tízéves történetéhez)

Szalai Júlia

Ez a kis írás azokról a tanulságokról szól, amelyekkel számomra azok a kutatási tapasztalatok szolgáltak, amelyeket a háború utáni óvodaügy történetének feltárásában szereztem. Az egykori szamizdat-kötet címének parafrázisaként röviden azt mondanám: megpróbálom rekonstruálni, hogyan vezetett *utam a pszichoanalízishez*: a pszichoanalízishez mint a *szociológiai* kutatás tárgyához. Úgy gondolom, nem magától értetődő ez az út. Még kevésbé magától értetődő dolog, hogy mi is „izgathatja” azt a szociológust a pszichoanalízisben, aki nem szakmája elhagyására készül, hanem éppenséggel jobban szeretné csinálni azt.

Hadd kezdjem tehát egy kis — szakmai — önéletrajzzal. Nem azért, mintha úgy gondolnám, éppen személyes történetemre lennének kíváncsiak azok, akiknek figyelmét írásom címe talán magára vonja. Inkább azért, mert úgy érzem, mindaz, amit a pszichoanalízisnek a gyermeknevelésben játszott szerepéről alább el szeretnék mondani, nem egyszerűen egy szakma — az óvodapedagógia — feltárandó és elemzésre méltó története (persze az is!), hanem mert e történetnek számomra általánosabb, „világnézeti” tanulságai vannak. Ezeket a tanulságokat talán érdemes másokkal is megosztanom.

Mindaz, amiről itt számot szeretnék adni, személyes szakmai életem egy darabja, amiről nehéz „tudományosan” beszélni. A személyességet illetően azonban a szociológiában „rejtőzködő” műfajokban tanultam meg többé-kevésbé pontosan kifejezni gondolataimat, s ebbéli korlátaimat bizonyára most sem tudom átlépni. Személyes dolgokról lesz szó: az elmúlt két évtized szociológiájának súlypontváltozásairól, úgy, ahogyan azokat én éltem át, pontosabban, ahogyan a magam útját *mai* szemüvegemen át látom. E szubjektíve objektív történetben biztosan keverednek majd megállapítások, amelyeket mások is osztanak, s felismerhetők lesznek tévedéseim, „félkész” meditációim, amelyek egy hosszú és gyötrelmes újragondolás mai állapotát rögzítik: egy újragondolást, aminek — jól tudom — semmiképpen sem a végén, de már nem is az elején tartok.

Minderről azért érdemes talán mégis (a feldolgozottság e félkész állapota ellenére) beszélnem, mert szakmai megrendülésünk — s vélem: nemcsak az enyém — fontos része annak, ami most éppen összeomlik körülöttünk, bennünk és általunk.

Ebben a vonatkozásban a történet — a háború utáni évtizedek óvodapedagógiájának félig tudatosan, félig ösztönösen, ámde az *építkezés* szisztematikusságával végigvitt *értékkörző* vonulata — napjaink lázas mindent tagadásában és hisztérikus átalakulásában számomra erőforrás és modellértékű példázat. Úgy látom és tapasztalom, számosan vagyunk, akiknek eddigi értelmiségi szerepkészletünkkel szemben sok az aggodalmunk, s akik úgy érezzük: megtanult és reflexszé vált ma-

gatartásainkat revízió alá kell vennünk Arra gondoltam, hogy e személyes írásban másokkal is érdemes talán megosztanom, amit az óvodaügyből merítettem és tanultam. Ennyit előljáróban, magyarázatul és mentegetőzéseképpen.

Amikor — közgazdász-diplomával a zsebemben — a hetvenes évek elején szociológiát kezdtem tanulni és művelni, a szakma éppen csak túljutott polgárjoga elismertetésének hőskorán.¹ Már nem volt kiátkozott burzsoá áltudomány, de még nem lehetett az egyetemen hivatalosan tanulni; már volt ugyan „kutatócsoportja” a befogadtatást szentesítő Akadémia berkeiben, de még féltették tőle az ifjúságot — így hát tanszéke és egyetemi apparátusa éppen csak születőben volt. Amolyan megtűrt tevékenységként, művelői és hivatali ellenőrei szemében egyaránt „őfelsége ellenzékeként” kezelt, borotvaélen egyensúlyozó diszciplína volt akkoriban. Aki szociológus lett, tudta, hogy mit választ és mit vállal. Hiszen a borotvaéltáncból gyomrot szorongató egyéni helyzetek és szakmai dilemmák folyamatos sorozata állt elő. Szociológusnak menni — nem csupán professzionális választás volt. A szakmát hallgatólagos és cinkos vagy ellenségesen gyanakvó politikai konnotációk kísérték, s a szociológus tudta: nem egyszerűen egy foglalkozást művel, még csak nem is egyszerűen „politizál”, hanem választása egyúttal *életforma-választás*.

A szociológusi életforma-kísérletek az évek során persze hamarosan polarizálódtak. Ahogyan a szociológia elindult hivatali diadalútján, ahogyan gyors beépülésével megtűrtből támogatott tudománnyá lépett elő (amelyet kötelező marxista tantárggyá avanszálása ideológiailag is szentesített), csakhamar megteremtette szakmai és szervezeti monopolhelyezeteit. Ebben a pozícióban pedig immár a szakma maga gondoskodott arról, hogy kivívott politikai státuszát „eretnekek” ne veszélyeztessék: hatalmi posztokra került képviselői politikai szempontok nyomán hamarosan megteremtették a szociológia bűnbakjait, kitzsított páriáit, belső — éppen csak megtűrt — ellenzékét és kiátkozott „árulóit”.

Fontos és érdekes tény azonban, hogy miközben a szociológia politikai premisz-szái gyorsan differenciálódtak, sőt, polarizálódtak, a *szakmai* premisszáik közössége — meglepő módon — nem bomlott meg. S most itt, a pszichoanalízis szociológiai tanulságai kapcsán elsősorban e *szakmai* premisszákról kell beszélnem. Azokról tehát, amelyekben a szakma minden irányzata, hivatalos elitje és marginalizálódott ellenzéke hosszú időn át *egyetértett*, s amelyeket — időnkénti magányos és talán végig sem vitt kísérletektől eltekintve — alapjában senki sem kérdőjelezett meg.

E szakmai premisszáik közül a leglényegesebb az volt, hogy mindenki tudta (vagy tudni vélte): *mi* a szociológia.

A (közös) választ valahogy úgy lehetne összefoglalni, hogy e diszciplína feladata a jelenkori társadalmi viszonyok kritikai feltárása. Hogy a kritika mit is szolgál — ez már *politikai* kérdés, s így vízváltó volt. De azt, hogy a szociológia a társadalmi együttélés szabályosságait kutatja, s hogy ezt „kritikai” módon teszi (azaz, sem nem apologéta ideológiateremtő, sem nem /az ő / dolga, hogy a fennállót egész alapvetésében kérdő jelezze meg) — ebben mindenki egyetértett. Minthogy a fennálló viszonyok szabályosságait kutatja, a fennálló *genesisének* felfejtése kívül esik szakmai kompetenciáján.

A fennálló *kritikai* közelítésének premisszája viszont magyarázta azt, hogy a szociológia hallgatólagosan, ám konszenzuálisan megfogalmazott legfontosabb kérdése a *hatalom* volt, miközben a hatalomról beszélt a legkevésbé! Az-

1 A magyar szociológia elmúlt évtizedekbeli történetéről nagyobb lélegzetű összefoglaló és elemző munkát készítenek Tamás Pál és Gábor László szociológusok.

zal minden szociológus tisztában volt ugyanis, hogy egy politika-vezérelt társadalomban a hatalom — mégpedig a *politikai* hatalom — megkerülhetetlen kérdés, ám éppen meg- és kikerülhetlensége folytán: a legfőbb tabu. Így azután a szociológia — hogy a tabura gondolni se kelljen — a *gazdaság* primátusáról, *gazdasági* és társadalmi érdekek ütközéséről, tervezési racionalitás és a spontán társadalmi mozgások konfliktusairól beszélt. Ezzel pedig azt a bukfcet hajtotta végre (félreértés ne essék: nem rosszhiszeműségéből, hanem a tabu elfogadásának és interiorizálásának jól ismert, s csak *utólagosan* leleplezhető mechanizmusai folytán), hogy úgy *tett*, mintha a hatalomról szólna, miközben azt eufemisztikusan „gazdaságnak”, „redisztribúciónak”, a „tervezés intézményesülésének” stb. nevezte. Ám már a pusztán tényvel, hogy a hatalmat fogalmilag „behelyettesíthető-nek” tekintette, hozzájárult elleplezéséhez és — így — a kritika *általi* visszaigazolásához. Más szavakkal: az az abszurditás állt elő, hogy színre lépett egy tudomány, amely magát a *tabu* elfogadásával tette legitimmé, az elfogadással öntudatlanul legitimálva magát a tabut is, s közben legfőbb dolgának e tabura való állandó újjal-mutogatást tekintette.

Ennek a paradox helyzetnek a szociológiai tudományos gondolkodásra messzemenő következményei voltak. Témánk, a pszichoanalízis rejtett kultúraörző szerepének feltárása szempontjából had emeljek ki közülük néhányat.

Mindenekelőtt: a „hatalomról a hatalom nélkül” konszenzuális kiindulásából egyenesen következett, hogy a hatvanas, hetvenes évek szociológiájának egyik legtöbbet kutatott, súlyponti problémája a *társadalmi egyenlőtlenségek* kérdésköre volt.² Az úgynevezett struktúrakutatások középpontjában az egyenlőtlenségek rendszerbe szerveződésének, intézményesülésének és az embercsoportok közötti viszonyokat *alapvetően* meghatározó jellegének kimutatása állt. Az egyenlőtlenségeket struktúrateremtő erejűeknek, és ezért minden másnál fontosabb társadalmi hatótényezőknek tekintette. Ez — az előbbieik értelmében — „természetes” is volt. Minthogy a szociológia a rendszert és annak hatalmát *adott* vette, kritikája a struktúrakutatások középpontba állítása révén úgy maradhatott a rendszeren *belül*, s lehetett mégis éles és leleplező, ha figyelmét és bírálatának élet a rendszerben szerzett előnyökre és az előnyöktől való megfosztottság szisztémáira irányította.

Mindebből számos további dolog következett: témaválasztás, kutatási kérdésfeltevések és módszerek, fogalmak, stílus és magyarázat! alapsémák — röviden, a hazai szociológia meghatározó irányai és arányai, amelyeknek lenyomata ott van mindabban, amit a szociológia az elmúlt évtizedek társadalmi folyamataiból — pénzzel, eszközzel és apparátussal megtámogatva — igazán jól dokumentált. Ma azonban, amikor e súlyponti irány kiinduló premisszája, a hatalom megkérdőjelezhetetlenségének tabuja feslik fel, a szociológia elemi feladata és szakmai létérdeke, hogy önvizsgálata során arra is rákérdezzen: mit *áldozott* a struktúrakutatások oltárán?

2 Az egyenlőtlenségek középpontba állításának kedveztek a nemzetközi szociológia akkoriban divatos irányzatai is. A hatvanas évek közepén a jóléti társadalmakban újra felfedezett szegénység, a társadalmi különbségek éleződése, a színes bőrű kisebbségek mozgalmi stb. a társadalomkutatók figyelmét azokra a problémákra irányították, amelyeket a háború utáni berendezkedések nem tudtak megoldani. Ugyanakkor a baloldal még elég széles köreiben éltek reformhitek. Akkoriban nemigen volt szó a jóléti társadalmak később oly sokat emlegetett válságáról, s a szociáldemokrata típusú berendezkedésekben az egyenlőtlenségek feltárására koncentráló szociológia politikailag is termékeny megközelítésnek tűnt.

Az önvizsgálat első lépése talán annak átgondolása, hogy szempontok, kutatási területek és fogalmak kiemelése óhatatlanul más szempontok, megközelítések, témák és fogalmak negligálásával járt. Az egyenlőtlenségközpontú szociológia számára ugyanis igazán „érdekesek” és „relevánsak” a nagy társadalmi intézmények, a struktúra meghatározónak tekintett makrorendszerek voltak, miközben az élet nem intézményesült jelenségei mellett jószerivel elment.³ Az árnyalatokat színező, de végső soron „mellékes” volt számára minden olyan társadalmi tény, amelyet nem tudott „levezetni az adott struktúrából”, amely „kibújt” a társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatrendszeréből. E megközelítés dominanciája mellett számos jelenség csaknem „megkutatatlan” maradt, így nem volt a szociológia divatos témája a mindennapi kultúra, a történelmi folytonosság és átörökítés ezernyi mechanizmusa, a társadalmi mikroszövetek vizsgálata, de nemigen beszélt társadalmi integrációról, nemzeti és etnikai identitásokról, asszimilációs problémákról stb. sem.

Persze, az igazsághoz az is hozzátartozik — s ez a történet másik oldala —, hogy az egyenlőtlenségközpontú szociológia megizmosodásával szinte egyidejűleg, egyre általánosabbá lett mindenható magyarázóerejének és dominanciájának megkérdőjelezése is. S itt nemcsak arról van szó, hogy egy ilyen rövid vázlat mindig kissé elnagyolt és ezért igazságtalan, mindenekelőtt azokkal a jelentékeny szociológusokkal szemben,⁴ akik az egyenlőtlenségek középpontba állítását sohasem fogadták el. Hanem arról is, hogy a hetvenes évek Magyarországa már sok olyasmit „produkált”, ami nem fért bele az adott magyarázatrendszerbe, de aminek nyilvánvaló fontosságát nemhogy szociológusként, de egyszerű mindennapi emberként sem lehetett nem tudomásul venni. Ilyen volt mindenekelőtt a hetvenes években népmozgalommá terebélyesedő kétpillérű életberendezésnek, a második gazdaság térnyerésének számos szembeötlő vonása. Az például, hogy a privát gazdaság — anyagi jelentőségén túl — váratlan teret nyitott az emberi kreativitásnak, hogy elnyomottnak hitt szaktudások újraélesztésének és átadásának, s mindenekelőtt valamifajta korlátozott polgári *autonómia* megteremtésének kerete lett.⁵ De ilyen volt az intézményrendszer felbomlása, az egyenlőtlenség-magyarázatokkal egyre elégtelenebbül jellemezhető sokszínűség és számos „szabálytalan” vonása.

- 3 Pontosabb és igazságosabb talán úgy fogalmaznunk, hogy e jelenségek is elsősorban a „makro”-hoz való viszonyulásokban lettek a szociológia tárgyai.
- 4 Az egyenlőtlenség-magyarázatok bizonyos egyoldalúságait közvetlenül vitató megközelítések közül elsősorban Losonczy Ágnes munkáit kell említenem, aki számos könyvében „kitartott” egy másfajta, az individuumba és környezetére összpontosító társadalomlátás mellett. Fontosak (és ma nem véletlenül oly nagy hatásúak) Kemény Istvánnak a hatvanas években, illetve a hetvenes évek elején írott, részben vázlatban maradt tanulmányai az életformacsoportokról, a munkáskultúrákról. Más irányok — így például a családszociológiai kutatások — inkább „megkerültek” az egyenlőtlenség-problémát, s vitájuk a domináns magyarázatrendszerrel is implicit maradt. Megint más megközelítések — így például a szervezet- és jogszociológiai kutatások — a hatalom ágenseinek „belső” vizsgálatával foglalkoztak. Itt viszont a szervezetek hatalmi súlyának „külvilági” következményei kerültek a látószögön kívülre. A lehatárolások látszólag a különböző szakdiszciplínák ízléskülönbségeit fejezték ki. Minthogy azonban párbeszéd nemigen jött létre közöttük, elmaradt az egyes szakdiszciplínák hozzájárulásának integrálása is. A dialógus hiánya így fontos szerepet játszott abban, hogy az egyenlőtlenség-magyarázatok mellett alternatív struktúra-értelmezések nem fejlődtek ki.
- 5 Sokan írtak erről, így magam is. Gondolataimat bővebben kifejtettem „Társadalmi válság és reformalternatívák” (in: Arat a magyar, Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1988), illetve „Korai kivonulás a munkahelyekről” (Esély, 1989/1) című, nemrégiben megjelent tanulmányaimban.

És ilyen volt az is, amit sokan a struktúra elmosódottságának neveztek: azaz, újfajta társadalmi törekvések és sikerpályák megjelenése a — formális — hatalomtól megfosztottak körében.

E példák is érzékeltetik: mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a megmagyarázni kívánt társadalom „máshogyan viselkedik” — s ilyenkor a tudomány dolga (ha tudomány kíván lenni), hogy magyarázatrendszerét revízió alá vegye, a „hibát” ott keresse. Mindezt azért fontos megemlítenem, mert az a gondolkodási folyamat, amelyről itt számot szeretnék adni, nem ma — szakmám konszenzuális premisszáinak végső megkérdőjelezése kapcsán — indult el, hanem már fontos eredményeket mondhatott magáénak körülbelül a hetvenes évek közepétől fogva.⁶ Mégis el kell mondanom, hogy magam sokáig „érdekes adaléknak” találtam mindezt, de „kályhámnak” változatlanul az egyenlőtlenségközpontú szociológiát tekintettem. Számomra még igen sokáig ez a látásmód kínálta a szakmai biztonság és a világban való eligazodás keretét. Ebben a megközelítésmódban éreztem otthon magam, ennek fogalmi, módszertani apparátusával tanultam meg bánni, s szakmai ambícióimban még évekig ennek a típusú szociológiának a „jobbzan csinálását” tartottam feladatommak.

Az igazi szakmai megingást — persze, mint jeleztem, ez akkoriban már jócskán „benne volt a levegőben” — számomra éppen az óvodaiügy hozta. S mire a megingásból új premisszákon nyugvó hipotézisek megfogalmazásáig merészkedtem, újabb tíz esztendőnek kellett elteltie. Hadd adjak számot a továbbiakban erről.

1978-79-ben közeli kollégáimmal egy nagyobb empirikus kutatásba kezdünk, amelynek célja a magyar óvodarendszer működési mechanizmusainak feltárása volt.⁷ A középpontban a „kor kérdései” álltak. A „redisztributív gazdaság” intéz-

6 Újfent csak példákat említve: Gábor R. Istvánnak, Galasi Pétemek, Juhász Pálnak a hetvenes évek második felében írott nagy hatású munkái a második gazdaságról, a munkaerőpiaci stratégiákról, a mezőgazdasági szervezetek érdekviszonyairól, stb.

7 A kutatást Csanádi Gábor, Dávid János, Léderer Pál, Öry Csaba és jómagam végeztük, akkori szociológia szakos hallgatóink részvételével. Az empirikus felvétel Budapest öt kiválasztott kerületének valamennyi — tanácsi és üzemi — óvodáját felölelte. A közel százötven óvodában az odajáró gyerekek társadalmi összetételének vizsgálatától az óvónők életútjának feltérképezésén át az óvodák fizikai állagának és felszereltségének regisztrálásáig többféle szempontú részfelvételre kerítettünk sórt. A kérdőíves adatgyűjtések mellett számos interjút készítettünk vezető óvónőkkel, az óvodaiügy irányítóival, szülőkkel és az óvodák működtetéséért felelős tanácsi, illetve vállalati szakemberekkel. A kutatás keretében feldolgoztuk az óvodai nevelésre vonatkozó főbb elképzelések százötven éves eszmetörténetét, valamint — a hozzáférhető statisztikai adatok és tervezési dokumentumok másodelemzésével — igyekeztünk képet nyerni az óvodarendszer háború utáni kiterjesztésének főbb trendjeiről és alapvető mozgatórugóiról. Kutatásunk eredményeit egy nagyobb lélegzetű kéziratban foglaltuk össze (Léderer Pál — Öry Csaba — Szalai Júlia: Kutatási beszámoló az óvodarendszer működésének néhány szociológiai tanulságáról, Kézirat; Budapest, 1982). A kézirat általam írott fejezetei alapján később született tanulmányom „Mire kell az óvoda és kinek?” címmel megjelent a Nők és férfiak (szerk.: Koncz Katalin) című kötetben. (Budapest, MNOT — Kossuth Könyvkiadó, 1985.)

ményeinek a szándékoltól és deklarálttól eltérő, a társadalmi szelekciós folyamatokat segítő működései; e folyamatokban a krónikus hiányoknak⁸ az egyenlőtlenségeket élező és a szelekciót fokozó hatása; az óvodaügyben érintett szereplők, „ágensok” érdekkollúziói és -ütközései, az előnyök és hátrányok halmozódása, illetve azoknak a gyerekek életpályáját meghatározó következményei, valamint — mindenekelőtt — az iskola és az óvoda viszonya.

Ez utóbbi kérdéskör különösen izgatott bennünket, mert éppen akkortájt — a hetvenes, nyolcvanas évtized fordulóján — erősödtek fel azok a folyamatok és jutottak döntéshozatali fölénybe azok az irányzatok, amelyek az óvodákat egyre inkább „kisiskolásították”.

Minden pszichológiai, pedagógiai,⁹ gyermekorvosi¹⁰ és szociológiai¹¹ megfontolás, a veszélyekre figyelmeztető érv és kritika ellenére egyre elterjedtebbé váltak, majd hivatalosan és kötelezően intézményesültek is az *iskolaérettségi vizsgálatok*. E vizsgálatok révén pedig — szinte észrevétlenül, ám törvényszerűen — átértelmeződött az óvoda hagyományos iskolaelőkészítő funkciója. Ez az átértelmeződés a gyakorlatban azt jelentette, hogy az óvodák az iskolai alkalmasság „hatósági” bizonyítványának kiállítói lettek, s ezzel óhatatlanul érdekeltté váltak a „jó”, a „minél jobb” teljesítmények felmutatásában. Magyarán abban, hogy igyekezzenek magukról leválasztani a „kevésbé teljesítő” gyerekeket, és törekedjenek arra, hogy minél több „jól teljesíthető”, azaz „általánosiskola-érett” nebulót produkáljanak. Ezek a törekvések pedig csakhamar megteremtették a maguk intézményeit: a normál óvodarendszerből kihalított kiegészítő óvodákat (ahonnan az út csak a kiegészítő osztályok reménytelen zsákutcájába vezet), illetve a tagozatos elitóvodákat, a „kiválasztottak” korai versenyterepeit.

Az itt felidézett problémák — ma is úgy gondolom — relevánsak voltak. Valóban fontos kérdés, hogy miből és hogyan működnek azok az intézmények, amelyekben a kisgyerekek napjaik hosszú óráit, életük jelentős részét töltik el. Valóban fontos, hogy milyen tárgyak között, milyen és mennyi térben, mivel és hogyan játszanak, mit és mennyit esznek: fontos kimutatni, hogy „állami” ellátásuk — minden törekvés és jó szándék ellenére — rendszeresen és tömegesen elégtelen. Fontos volt feltárni azt is, hogy az óvodaügy — más szociálpolitikai területekkel és közszolgáltatásokkal egyetemben — súlyos hátrányokat szenvedett és szenved, hogy a magasabb rendűnek ítélt és hatékonyabban érvényesített munkaerő-politikai szempontok a gyerekek érdekeit rendre elnyomják. És igen-igen fontos volt megmutatni, hogy milyen mechanizmusok révén járul hozzá a mai óvodarendszer ahhoz, hogy gyereksorsok nagyon korán megpecsételődjenek; milyen látens erők folytán és miféle ideológiák nevében szentesíti az óvoda (is), hogy a világban egyre inkább az számít: ki hová született.

Mindezek a kérdésfeltevések és kritikák jól „simultak” a hazai szociológia akkori főbb érdeklődési irányjaihoz, és jól elmondhatóak voltak a társadalmi egyen –

8 Nagy hatással volt ránk Komai János akkoriban megjelent A hiány című kitűnő könyve (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980), amelynek nyomán kutatásunkban különös hangsúllyal kíséreltük meg leírni a hiányok újratemelődésekének mechanizmusait, valamint az elfedésükre szolgáló tűzoltóeljárások szabályosságait.

9 Lásd Vekerdy Tamás igen meggyőző és sokoldalú érvelését „Óvodák” címmel a Valóság 1984/11. számában közölt tanulmányában.

10 Kardos Andor — Malik Erzsébet: Kreativitásvizsgálat hatéves beiskolázottaknál. A Fodor József Iskolaegészségügyi Társaság miskolci kongresszusán elhangzott előadás kézírata, Sokszorosítás, Budapest, 1978.

11 Az iskolaelőkészítő szerep fokozatos átértelmezésének markáns szelekciós következményeit igyekeztünk bemutatni fentebb hivatkozott Kutatási beszámolómban.

lőtlenségek reprodukciójának értelmezési keretében, annak fogalomtárával. A szelekciónak, a megkövülő differenciálódásnak és az érdekérvényesítési lehetőségek elégtelenségének reflektorfénybe állításával — ma is úgy vélem — hű képet tehetett adni a helyzetről. *Bizonyos* megszorításokkal.

Volt ugyanis egy igen egyszerűnek *látszó* kérdés, amelyre *nem* tudunk igazán válaszolni. Ez pedig az a kérdés, hogy miért *mások* mégis az óvodák, mint az általános iskolák? Mi az oka, hogy az előbbieket emberszabású és a személyiséget tiszteletben tartó intézmények, míg az iskolák — melyekhez egyre jobban hozzákapszolja sorsukat — működésük összes viszonylatában, programjaikban, tanterveikben és gyakorlati szabályaikban merevek, fegyelemcentrikusak, militarisztikusak és végső soron gyermekellenesek? Igaz ugyan, hogy a hetvenes évek vége felé — mint írtam — felerősödtek az óvodákat az iskolákhoz közelítő (értsd: lerontó) folyamatok, de az óvodák még ma, a nyolcvanas évek végén is szembeötölően mások. Mások egész szellemükben, mások az életter szerveződésében és atmoszférájában, mások bennük az érintkezési viszonyok, és máshogyan „kezelik” őket legfőbb használóik, a szülők és a gyerekek is. Óvodásnak lenni jó, iskolásnak lenni — aligha. Itt tehát komolyabb erőknek, egy-egy rendelettel be nem szorítható szellemiségnek kell munkálkodnia. Ha *csak* az alapvető strukturális folyamatok számítanak ugyanis, akkor *megmagyarázhatatlan*, hogy *ugyanannak* a közoktatási rendszernek két intézménytípusa miért viselkedik oly markánsan elütő módon?! Hiszen ugyanaz a főhatóság tervezi férőhelyeiket és fejlesztési lehetőségeiket, osztja el a státuszokat és a pénzt, gyakorol nyomást a népgazdasági érdekek érvényesítésére, ugyanaz a tanács, ugyanaz a művelődésügyi osztály vagy előadó jár ki ellenőrző szemlére, örködik a „beiskolázási arányok” felett, ugyanaz írja elő a szülői értekezletek tematikáját, és ugyanaz szólít fel a társadalmi munkák szervezésére vagy kötelez az iskolalátogatásokra. A hagyományos egyenlőtlenségcentrikus szociológiai megközelítésben megválaszolhatatlan talány marad, hogy hogyan volt lehetséges az, hogy a szocialista tervgazdaság működésének legkeményebb éveiben az óvodák megőriztek, sőt, *megteremtettek* valamit a polgári autonómia értékeiből, míg az iskolák a korlátlan túlszabályozás és a gátlástalan utasításdömping sima terepei és engedelmes végrehajtói voltak? Hogyan lehetséges, hogy az óvodákat elkerülték a kemény káderpolitikai hullámok; miért és hogyan maradhatott meg, sőt, építkezhetett itt komoly szaktudás, európai modern pedagógiai szellem? Különösen, ha belegondolunk, hogy mindezenközben az általános iskolákkal foglalkozó szakirodalom a pedagóguskiválasztódást és következményeit — jogosan — az iskolarendszer legtragikusabb problémájaként jellemzi, az írások az évtizedes kontraszelekció és a megállíthatatlan színvonalromlás aligha helyrehozható kárainak ecsetelésével vannak tele.

Ezekre a kérdésekre — be kell vallani — nem tudunk válaszolni, és jelentőségüket akkoriban nem is igen firtattuk. Úgy véltük, ennyi szabálytalanság „belefér” — hiszen nem voltunk dogmatikusak. Magam a már hivatkozott összefoglaló cikkemben írtam ugyan két bekezdést akkori hipotéziseimről, de — mai szemmel olvasva — a fogalmazás bizonytalanságai jól tükrözik habozásaimat, a dolog súlyát illető kétségeimet.

„A magyar óvodák történetében a gyermekeszerűség feltételeinek biztosítása fontos helyet foglalt el. Ami a kedvező légkört, az életkorilag kívánatos és a gyermekek számára vonzó élet napi menetrendjét illeti, a magyar óvodapedagógia nemzetközi hírű eredményeket és kiérlelt, évtizedeken át őrzött-gyapartott tradíciók gazdag tárházát mondhatja magáénak. A hazai óvodapedagógia a két háború közötti virágzó pszichológiai kultúrából sarjadt, legjobb alapítói sok módon kötődtek mind a pszichoanalízisnek a modern gyermeklélektant megter-

mékenyítő budapesti iskolájához, mind a két háború közötti baloldali értelmiségi mozgalmakhoz. Az óvodai nevelés kereteit kijelölő nevelési program egész szellemében, gyerekközpontúságában, értékrendjében e hagyományokra épül, a gyermek tiszteletben tartását, a partneri felnőtt-gyermek viszony eszméjét és a gyermekekért vállalt felelősség elkötelezettségének alapértékeit adja tovább a ma induló óvónő-generációknak. E program létrehozói — Hermann Alice, Bakonyi-né Vince Ágnes, Szabadi Iлона, Burchardt Erzsébet — valamennyien a gyermek autonómiájára, alkotóképességére, szabad személyiségfejlődésére építő, a modern fejlődéslelektan ismereteit adaptáló úgynevezett Montessori-óvodákban kezdték pályafutásukat, s a magyar óvodaügy szerencséjére, a háború után az óvodafejlesztés pedagógiai irányítása az ő kezükbe került, az országos programok kialakításában, a képzés megszervezésében jelentékeny szerepük volt. E történeti előzményt igen fontos hangsúlyozunk, ha meg akarjuk érteni, hogy *miért* volt és miért *van* úgy ma is, hogy az óvodák egész nevelési szelleme lényegesen elüt az iskolákétól — annak ellenére, hogy a fizikai-tárgyi feltételek alakítására nem voltak jobbak a lehetőségek. [...] A magam részéről — a funkciómódosulás és az óvoda új legitimációs törekvései következtében beindult strukturális folyamatok *elsődleges* szerepének hangsúlyozása mellett — fontosnak tartom, hogy még két további tényezőről is említést tegyek. Az egyik az óvodát körülvevő társadalmi közeg változása. [...] A másik, az óvoda iskolásítását elősegítő fontos tényező az óvodapedagógia irányváltása.”¹²

Ez a szerény kétbekezdésnyi „elkanyarodás” a kemény társadalmi tényektől heves vitát váltott ki munkatársaim körében, akik — akkori szociológusi közmegegyezésünk szellemében — úgy vélték, hogy túl nagy hangsúlyt adok nem igazán lényeges dolgoknak. Hiszen amik igazán számítanak, azok az óvodarendszer helyét kijelölő intézményi-hatalmi viszonyok, a makrotervezési mechanizmus, a költségvetési újraelosztás stb. — s ezekhez az erőkhöz képest az óvónők beállítódása másodlagos. Nem állíthatom komolyan — mondták —, hogy a tények súlyozásában a kultúra szubtilis értékei „labdába rúgnak”.

Ma már távolról sem vagyok olyan biztos abban, hogy a tényeket valóban jól rangsoroltuk. Hiszen napjaink reményei (persze nemcsak a kisgyermeknevelés vonatkozásában) arról szólnak, hogy ez az ország — ha mégoly megtépázott is — megőrizte európaiságát; különben mire alapozhatnánk a felzárkózást!?

Ebben a — meglehetősen általános — nézőpontváltásban más megvilágításba került, és éppen szabálytalanságában vált izgalmassá az óvodák kultúraőrző és — gyarapító szerepe.

Az idézett két bekezdés közel tíz év múltán egy nemrégiben elindított kutatás kiindulópontja lett.¹³ Ennek az „új” óvodakutatásnak a középpontjában a fentebb érintett talányok megfejtése áll.

Interjúinkban és az irodalom újrafeldolgozásában arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen módon sikerült a harmincas-negyvenes években induló óvodapedagógusoknak oly sokáig „megmenteniük” a magyar óvodaügyet? Mik voltak a továbbvihető elemei annak az analitikus ihletettséggű kultúrának, amelyet — a modern kísérleti oktatási fonnák modellértékű előfutárainak tekinthető — tan folyamaikon és

12 Szalai Júlia: Mire kell az óvoda és kinek? (in: Férfiak és nők, Budapest, MNOT — Kossuth Könyvkiadó, 1985)

13 Az MTA – Soros Alapítvány támogatásával három évvel ezelőtt nagyszabású munka indult el a magyar pszichoanalízis recepciótörténetének feltárására, s az „új” óvodakutatás ennek a munkának egyik leágazása. A kutatást Erős Ferenc, Somorjai Ildikó, Vajda Júlia, Vajda Zsuzsa és Szalai Júlia végzik.

gyakorlati képzési terepeiken magukba szívtak, s amelyeket — a háború után vezető pozíciókba kerülve — szellemesen átültettek a szocialista óvodarendszerbe? „Újításaik” számosak és hosszútávon maradandóak ugyanis. Lássunk néhány példát.

Ott vannak az iskolai berendezéseknél olcsóbb, és ezért a „spórolós” tanácsi gazdálkodás számára is elfogadható gyermekbútorok az óvodákban — és ezzel ott van a Montessori-pedagógia fontos felfedezésének, a gyermekléptékű környezet megteremtésének egész kelléktára. Ott vannak az ügyességet és a fantáziát fejlesztő egyszerű eszközök — és velük a kreativitás, az érzékelve tanulás szemléletmódja. Ott vannak az érdeklődést és a kíváncsiságot felkeltő, készségfejlesztő foglalkozások, amelyekhez megint csak nem drága felszerelések, hanem a felnőttek a gyermek felé forduló figyelme kell — s ezzel Bálint Alice *A gyermekszoba pszichológiája* című könyvének egész gyermekszemlélete. S ott van a kellően értékelhető teljesítmény, hogy irányítói egészen 1971-ig (!) megóvták az óvodaügyet attól, hogy hivatalos „tanrendje” legyen, miközben a minisztériumi leiratok, rendeletek és utasítások a közoktatást is éppen úgy elárasztották, mint életünk oly sok más területét. Ami pedig talán még nagyobb teljesítményük mire megszületett és „hivatalos dokumentummá” vált a Nevelési Program, addigra sikerült a szocialista nevelésügy nyelvére lefordítva *általánosan* elfogadottá tenni azt a pedagógiát, amelyben a gyermek *egyéniiségként* vétetik számba, amelyben szabadságát, személyiségét és emberi szükségleteit *tisztelik*, amelyben a kulcsfogalom az öröm, és nem a fegyelem.

Ezeket az értékeket látva, ma az foglalkoztat bennünket, hogy mindez minek volt köszönhető? Milyen életutak, milyen sorsok, milyen kényszerek és választások, milyen — látványosan nem érvényesített, ám annál hatékonyabban működtetett — összetartozások állnak e történet háttérében? Honnan volt az erő és honnan az invenciók? Mít hoztak magukkal a harmincas évek élénk és sokszínű, európai színvonalú kulturális közéletében, miként értelmezték baloldaliságukat, és miként utasították el a baloldaliság makarankói-drákói átültetését az intézményes gyereknevelésbe?

Minthogy kutatásunknak a kezdetén tartunk, elhamarkodottnak tartanám, hogy e kérdéseket most, az első interjúk elkészítése után (az anyaggyűjtés befejezésétől azonban még messze) *megválaszoljam*. De — mint tudjuk — a kutatás legtöbb munkát igénylő és legnehezebb része: a „jó” kérdés. Ennyiben e meditációkat és hipotéziseket (ha mégoly félkészek is) érdemes talán másokkal megosztanunk. Ma pedig, amikor intézményeink *válsága* áll a figyelem középpontjában, érdemes a válság meghaladásának erőforrásait is felmutatnunk. Érdemes megőrzött és továbbörökített kultúrákról, tudásokról beszélnünk, még akkor is, sőt, annak ellenére, hogy ma inkább a sok-sok egykori tudás elpusztítása aggaszt minket. Ami megőrződött, azt érdemes értékként észrevennünk, mert másra amúgy sem építhetünk.

És ebben a szellemben érdemes az írás zárásaként — talán stílszerűen, s mindenképpen *reménytelen* — Ferenczi Sándort idéznünk, akinek nyolc évtizeddel ezelőtti sorai valószínűleg még a maguk idejében sem voltak olyan aktuálisak, mint manapság: „...még a legnemesebb intencióktól vezérelt, kedvező viszonyok közt keresztülvitt nevelés is — miután az általában uralkodó hibás elvek alapján állott — sok tekintetben kártékonyan befolyásolta az ember természetes fejlődését [...] Ha az előbb azt állítottam, hogy ma az egész társadalom neurotikus: nem távoli analógiát vagy hasonlatot akartam mondani. És nem költészeti trópus, hanem komoly meggyőződés az is, hogy a társadalom e betegségének orvossága sem lehet más, mint a leplezetlen belátás az ember igazi és teljes egyéniiségébe [...] óvo-

szere pedig: a belátásra, célszerűségre és nem dogmákra alapított, illetőleg alapítandó pedagógia.”¹⁴

E pedagógiát pedig, voltak, akik megalapították, és voltak, akik továbbvitték. Most már „csak” *megőrzéséről* kell gondoskodnunk.

Szalai Júlia
MTA Szociológiai Intézete
1014 Budapest
Úri u. 49.

14 Ferenczi Sándor: Pszichoanalízis és pedagógia, in: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*, Budapest, Magvető Kiadó, 1982.